

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ЖЕДИД ЖАЗУЫ МӘСЕЛелЕРІ

Кеңесбай Н. Е., nazymken@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Астана Ғылыми жетекші – Н.Ж. Құрман

Тіл табиғатын терең, дәл тани білген талантты, ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басында қазақ тіл білімі салаларының негізін қалап, ғылыми ойдың жн йесін орнықтырды. Шындығында, Ахмет Байтұрсынұлы – жан-жақты талант иесі, ол – педагог, тілтанушы, ақын, әдебиеттанушы, ақын, аудармашы, фольклортанушы. Біз бұл мақалада ғалымның тіл білімі саласына, оның ішінде әліпби мәселесіне қатысты пікірлеріне тоқталмақпыз.

Ұткен ғасырдың басында А.Байтұрсынұлы араб жазуының негізінде қазақ тілі дыбыстарына, заңдылықтарына сәйкес отырып, жаңа әліпби – жеңіл жазуын жасады. 1924 жылы 12-18 маусым күндері Орынбор қаласында ұткен емле, жазу, алфавит мәселелері талқыланған қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде А.Байтұрсынұлы әліпби тақырыбында баяндама жасайды. Баяндаманың басында ғалым жалпы адамзат жазуы тарихына шолу жасап, еуропа жұрттарының әліпбиінің тәңбі қәне семит жазуы, одан грек, латын, еуропа жұрты алғанын, олардан арабтар алып, иран, тәңрік халықтарына тарағанын, әрбір халық әліпбиді қабылдағанда өз тіліне ыңғайлап өзгерістер енгізгенін айтып өтеді. «Сондай өз тіліне икемдеп өзгеріс жасап алған әліпбилеріне әрқайсысы өз аттарын қойып латын әліпбиі, орыс әліпбиі дегенде, тәңрік өз тіліне әйлестірген әліпбиін тәңрік әліпбиі деп, қазақ онан өз тіліне әйлестіріп алған әліпбиін қазақ әліпбиі деп атауға жолымыз болуы тиіс» [2, 72].

А.Байтұрсынұлы қәптен қолданып қәзге әңір болып, қәңілге сңңген, халыққа тамыры таралған әліпбиді тастай салып, басқа әліпби ала салу оңай жұмыс екенін айта келіп, былай дейді: «...солай болған соң тәңрік жұрттары бәріне бірдей негіз боларлық әліпби іздегенде, әуелі, өз әліпбиінің ондай негіз болуға жарайтын жарамайтұндығын анықтап аларға керек. Екінші өз әліпбиі жарамаса, онан артық әліпби табарға керек. Әшінші, қолайланған әліпбиді тәңрік жұртының әрқайсысы өз тіліне әйлестіру керек» [2,73]. Сол тұста халық арасына тарап, қолданылып жнрген араб графикасын қазақ тіліне икемдеп тәңзеп алу керегін, бұлған дейін қолданыста болмаған басқа графиканы енгізу оңай шаруа емес әрі оның қажеттілігі жоқ екенін айтады. Әліпби қандай болу керек, жақсы әліпбидің сипаттары қандай деген сұраққа ғұлама ғалым былай жауап береді: «...неғұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға жазуға жеңіл болса, заманындағы әнер құлралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліпби жақсы болмақшы» [1, 253].

Ахмет Байтұрсынұлы жеңіл жазуы жайлы жасаған баяндамалары мен жазған мақалаларында сол тұста күнәте ртібіне қойылған мәселе – латын графикасына қәшу болғандықтан, тәңте жазу мен латын тілінің артық-кем тұстарын салыстыра қарастырады. Бұл баяндамада А.Байтұрсынұлы әліпби мәселесін, жеңіл жазуының артықшылықтарын 17 бәлімге бәліп талдайды. Ғалым тәңркі халықтарына ортақ әліпби жасау идеясының қисынсыз екенін, өйткені тілдердегі дыбыстардың тәңрлері бірдей емес, бұллай болғанда әліпбидің не әріптері сәйкес келмейтінін, не дыбыстары сәйкес келмейтінін айтады. «Сондықтан тәңркі жұрттары әшін бір әліпби тәңзеу деген мәселені – бір әліпбиді негізге алып, тәңрік жұртының әрқайсысы өз тіліне әйлестіру деп тәңсіну керек» [2, 73].

Араб әліпбиін латын әліпбиіне қәшіру мәселесі қолғалғаннан кейін екі әліпбидің ерекшеліктері, артықшылығы мен кемшін тұстарын жан-жақты талдап қәрсетеді. Екі әліпбиді салыстырғанда А.Байтұрсынұлы мына негізгі мәселелерге табан тірейді:

1. Тіл дыбысына жеткілікті-жеткіліксіздігі қанша?
2. Қайсысымен жазылған иә басылған сөз оңай оқылады?
3. Қайсысымен жазу жеңіл, жазылғанын тану жеңіл?
4. Қайсысы баспаға қолайлы?
5. Әйретуге (сауат ашуға) қайсысы оңтайлы?
6. Қәркемдік пен қәзге жайлылық жағынан қайсысы артық?

Бірінші мәселе бойынша араб әрпінен қазақ әліпбиіне 19 әріпті өзгертпестен алынғанын, 5 әрпіне ереже қосып алғанын айтады. Араб әліпбиінен қазақ дыбыстарына тұспа тұс келгендіктен өзгертусіз, ережесіз тікелей алынған әріптер: **а, б, п, т, ж, д, р, з, с, ш, ғ, к, қ, г, ң, л, м, н, и**. Бұл рын дербес иемденген дыбысы жоқ болып келгендіктен, ережелеп

бекітіліп алынған е рiптер: **о, у, е, ы**; е згертіліп алынған е рiп: **џ**. Ал латын е лiпбиінен 14 е рiптi е згертпестен алғанын, 7 е рiпi е згеріспен енгенін же не басқалары тіпті жарамаған соң «**н**», «**й**» дыбыстарына ойдан шығарып «**п**», «**ј**» таңбалары алынып отыр дейді. «Бџ ған қарағанда тіл дыбысына жеткілікті болу жағынан араб е рiпi артық болып шықты» деп атап е теді [1, 256].

Ал оқуға оңай жағына келгенде латын е рiпi екі тн рлі сызық, тік сызық пен сопақ шеңбер сызық, латын е рiптерiнен басылған сѐ здердің жолына қарасаңыз, екі сызықтың арасымен теп-тегіс тартылған не рсе сияқты болып кѐ рiнетiнiн, ілуде біреуі ғана болмаса, қатардан шығып тџ ратыны аз болатын айтады. «Немістің Майман деген пропессоры, басқа сондай сана заңын тексеріп тѐ жірибе жасаған адамдар мынаны байқаған: басылған сѐ здердің ішінде не тѐ мен, не жоғары сойдиып қатардан шығып тџ рған е рiпi бар сѐ дер, немесе н стiне қойған қосымша белгісі бар е рiп кіріскен сѐ здер тез танылып, шапшаң оқылады екен» [1, 256]. Ал араб е лiпбиінің оқуға оңайлығын былайша де лелдейді: «Араб е рiптерi бір сызық бойымен тартылып, жалғыз сызықтан жоғары да, тѐ мен ылғи асып шығып отырады. Оның н стiне қойылатын қосымша асты, н стiнде белгілері, нн ктелері болады. Мџ ның е рiптерiнің бiрi биік, бiрi аласа, бiрi џ зын, бiрi қысқа келіп, сѐ з е рiпiне айрың-н йрiң ашық сн гiрет береді. Бір жағынан онысы, екiншi жағынан қойылатын қосымша белгілері сеп болып, сѐ з сн гiретiн кѐ зге елеулі етiп, тез танытады, тез оқытады» [1, 257]. Сонымен бiрге: «Бiр ыңғай, бiр беткей қойған, бiр е нкейленiп тџ рған бiрнеше таяқша сн гiреттерiн алайық та, сонымен саны да, алатын орны да, бойы да бiрдей, бiрақ қойылуы бiр ыңғай, бiр беткей емес, сондықтан бiр е нкейленiп тџ рмаған екiншi тайақша сн гiреттерiн алайық та, аналардың астына мыналарды қойып санап қарайық, қайсысы ////////////// //\\\\\\\\ санауға оңай болар екен. Ё рине, кейiнгiсi санауға оңай» [1, 257] деп араб е рiпiнiң оңайға жеңiлдiгiн мысалмен де лелдейді.

Қайсысы жазуға қолайлы деген н шiншi мѐ селеде бiрiншiден, е р е рiптi жазғанда неше рет қалам сермеуiне, екiншiден, қол жылжуының iшке немесе сыртқа бағдарлануына, яғни қолға кн штiң қаншалықты кѐ п тн сетiнiн назарға алу керектiгiн айтады. Сауатты адам жазғанда қол дағдысымен жазып, жазу барысында е р е рiптiң жазылуын ойламай, сѐ йлемдегi сѐ здер дџ рыс тн зу жағын ойлайтынын айтады. «Суретiнiң оңай қиындығы да мн шесiнiң аз кѐ бi де қалам сермеуiмен е лшенеді. Қаламның бiр сермеуiмен жазылатын е рiп екі сермеумен жазылатын е рiптен шапшаңырақ жазылады, қаламның қысқа сермеуiмен жазылатын е рiп џ зын сермеумен жазылатын е рiптен шапшаңырақ жазылады» [2, 78]. Ғалым араб же не латын е лiпбиіндегi е рбiр е рiптi жазуда қаламның сермелуiн санап, статистикалық есеп жн ргiзген. Араб е лiпбиінде қалам сермеуi 41, ал латында 53 екенiн, онда да же дид жазуында қалам сермеудiң кѐ бi нн кте сияқты қысқа сермеу дейдi. Қысқа сермеулі е рiп пен џ зан сермеулі е рiптi жазу бiрдей емес болмайтынын айтады.

Жазу н стiнде қолдың жиырылуына қатысты былай дейдi: «...қарды жаюдан жию жеңiлiрек. Солдан оңға қарай жазғанда қол қардың жайылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын қиындайды. Оңнан солға қарай жазғанда, қол қардың жиылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын жеңiлденеді. Қол тыныққан есептi болып, талмайды» [1, 259]. Араб е рiпiмен жазуда қиындық туғызатын не рсе – цифр жазуы екенiн айта келiп, ол мѐ селенi шешудiң де жолын џ сынады: «Санды н лкендете атауымызға қарағанда, жазуымыздың оңнан солға қарай жазылатын бағдарына қарағанда, санның н лкенiнiң цифрлары оң жақта, кiшiлерiнiң цифрлары сол жақта болуы тиiс едi. Онан келетiн кемшiлiк аз болғандықтан, басқалардың ыңғайына қарап, кѐ пке бiрдей болатын ретпен жазып отырмын» [1, 259].

Қай е лiпби баспада жазуға қолайлы дегенде, А.Байтџ рсынџ лы Қазан қаласында Шайқали деген инженер машинаны е рiпке ыңғайлап жасап жатқанын, сол арқылы екі тн рлі жазумен де бiр мезгiлде жазуға болатын жаңа аппарат ойлап тапқанын қуана хабарлайды. Бџ л машина араб жазуымен жазу баспа арқылы кiтаптарды басып таратуға мол мн мкiндiк беретiнiн айтады. Баспа iсiне қатысты талдау жн ргiзгенде ғалым латын қарпiне қатысты мѐ лiмет жоқ болғандықтан, араб е лiпбиiн орыс е лiпбиiмен салыстырады. «Ескi е рiппен, н лкен кассымен тiреу салып жиғанда, кн ндiк жџ мыстың е нiмi орыстiкiнен 10-15 % тѐ мен

болады екен. 3-нші тн рде тн зерген е ріппен жд мыс е німі орыстікінен артық та емес, кем де емес – шамалас болған. Ең соңғы тн зелген тн рдегі е ріппен жиғанда, жд мыс е німі орыстікінен 10 % асқан» [1, 264].

Қай е ріп н йретуге оңай деген ме селеде А.Байтђ рсынђ лы қай е діспен болса да, оқуға н йрету жолы сө з суретін тану тану екенін айтады да, сө здің баспа таңбасы мен жазба таңбасын таныта білсе, оқуға н йрету деген сол болмақ дейді. «Бђ л жағына келгенде араб е ліпбиінде бір кемшілік бар еді, ол енді жоғалайын деп тђ р. Ол кемшілігі жалғау қосылғанда сө з таңбасының пішіні е згерілуі еді. Ме селен, «қазақ деген сө зге ілік жалғауын қоссақ, «қазағдың» болып, «к» е ріптің пішіні е згеретін еді» [261].

Ке ркемдік пен ке зге жайлылық жағынан А.Байтђ рсынђ лы араб жазуы артық деген пікір білдіреді. Ұ з ойын ғалым былай де лелдейді: «Ке ркемдік деген е ркімнің ке діл талғауына қарайтын не рсе, бірақ Еуропа жазушылары латын е рпінің пішіндеме сызықтары сияқты ке зге ке се ке рінетінін, араб е рпі сызығы тн рлі болғандықтан, ке зге ке ркем шырайлы ке рінетінін айтқанын білеміз. Ке зге жайлы болу жағына келсек, мђ нда қай е ріппен жазылған ие басылған сө з оңай оқылса, сол е ріп ке зге зиянсыз жайлы болуға тиіс» [265].

Латын қарпіне е ту жайы қазіргі таңда ке пшілік қауым н шін де, ғылыми орта н шін де талқылайтын ортақ тақырып болып отырғаны белгілі. Латын е ліпбиін қабылдаудың тарихи, ме дени, саяси ме ні бђ л қадамға барудың қажет екенін ке рсетті. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ұ . Назарбаев 2012 жылы 14 желтоқсандағы халыққа арнаған жолдауында «Біз 2025 жылдан бастап е ліпбиімізді латын қарпіне, латын е ліпбиіне ке шіруге кірісуіміз керек. Бђ л – тђ лт болып шешуге тиіс принципті ме селе. Бір кезде тарих бедерінде біз мђ ндай қадамды жасағанбыз» – деген болатын. Бн гінгі кн ннің тђ рғысынан қарағанда, араб е ліпбиін қолданудың қажеттілігі жоқ десек те болады. Бірақ, араб е ліпбиін қолдану ХХ ғасыр басында маңызды болды. Ұ йткені, сол кезеңде қалың ке пшілік те, зиялы, ме дени қауым да араб е ліпбиін қолданатын еді. Кеңес н кіметі е зі де аз сауатты халыққа мн лде таныс емес е ліпбиді қабылдатып, е ткенінен қол н здіруге тырысқан е рекеті 1940 жылы кириллица жазуына қайта ке шірумен аяқталды. Латын е ліпбиіне ке шудің мн лде негізсіз, қажетсіз шара екендігін ашық айтқан Ахмет Байтђ рсынђ лы: «Латын е ліпбиін аламыз деушілер ол е ліпбидің тн рік (қазақ- же дид) е ліпбиінен не артықтығын айқындап ашпай, пайдалы екендігін бейнелеп тн сіндірмей тек пе лен-тн лендер алып жатыр; біз де аламыз дейді. Біреу алып жатыр екен деп латын е ліпбиін алуға болмайды. Біреудің істегенін дђ рас, бђ рысын тексерместен істеу тек еліктеу болады. Тесе қарап тексеріп, тн рік е ліпбиінен латын е ліпбиінің артықтығы мынау, пайдалылығы мынау деп ке зге ке рсеткен, ешкімді е лі ке ргенім жоқ» деп ой тн йеді [2, 80].

Араб е ліпбиін жан-жақты тексере келе, Ахмет Байтђ рсынов мынандай қортынды жасайды:

1. Араб е рпі латын е рпінен жазуға, оқуға оңай.
2. Сауат ашу жн зінде араб е рпінің ескісі латын е рпінен артық.
3. Баспа ісі жағынан араб е рпінің ескісі латын е рпінен те мен, жаңасы артық.
4. Машиналарға орнатуға араб е рпінің жаңасы латындікінен анағђ рлым артық, ескісі де орнатуға келетінін іс ке рсетіп отыр.
5. Араб е ліпбиінің е рпі қазақ тілінің дыбыстарына толық жеткілікті, қандай емле жасауына да келеді.

Қолданған әдебиеттер тізімі

1. Байтђ рсынђ лы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – 4 т. Ұ ліппелер мен мақалалар жинағы. – Алматы: «Алаш» – 320 б.
2. Қазақ білімпаздарының тђ нғыш съезі. Алматы, 2005 – 144 б.
3. Ұ бдиманђ лы Ұ . Ахмет Байтђ рсынђ лы. Зерттеу-эссе. – Алматы: «Арыс», 2007 – 296 б.

